

Aba serdaryň gozgalaňy

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Aba serdaryň gozgalaňy

ABA SERDARYŇ GOZGALAŇY

■ Aba serdaryň gozgalaňynyň sebäpleri

XVI asyryň ortalarynda Etrek-Gürgen boýlarynda ýaşan "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleri" esasan gyzylbaşlaryň döwleti bilen Horezmiň arasynda, ýagny iki oduň arasynda heläkcilik çekýärdiler. Bularyň üstüne bir tarapdan-a gyzylbaşlar häkim belleýärdiler, ikinji tarapdanam Horezmiň Durundaky ýarym özbaşdak häkimleri öz agalygynu dikeltjek bolup synanyşýardylar.

Durun häkimi Aly-soltan Eýrana garşıy duşmançylykly syýasaty Astrabat türkmenleriniň üsti bilen amala aşyrmaly bolýardy. Ol bu ýerlere ýöriş edip, okly-gökleňlerden salgyt ýygnamak bilen meşgullanypdyr. Umuman, Astrabat türkmenleriniň syýasy ýagdaýy çylşyrymlaşýardy. Eýran olary Horezmiň raýaty diýip ykrar etse-de, özüne bähbitli pursat bolan wagty "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleri" Astrabatdaky gyzylbaşlaryň dikmesine tabyn bolmalydyr diýip talap edýärdi.

Bu türkmenler ekerancylygy maldarçylyk, balykçylyk we awçylyk bilen utgaşdyryp alyp barýardylar we isleseler-islemeseler-de Astrabat häkimine baglydylar. Olar Astrabada täze häkimdar bellenipdir diýip eşitseler, ony gutlamaga gelýärdiler, sowgat berýärdiler. Bu bolsa türkmenleriň belli bir derejede Astrabat häkimlerine tabyndyklaryny görkezýär. Emma bu tabynlyk örän ýüzleýdi, durnukly däldi. Şonuň üçin hem şa Tahmasp türkmenlerden ätiýajy elden bermejek bolup, Gürgen derýasynyň kenarynda Mübärekabat diýen galany gurdurýardy. Bu gala Astrabadyň 18 km demirgazyk-gündogarynda türkmenleriň oturýan ýerinde, häzirki Akgala şäheriniň territoriýasynda yerleşen bolmaly. Özem diñe Astrabady türkmenlerden goramak maksady

bilen salnypdyr.

Emma bu galanyň gurulmagy-da türkmenleriň Astrabada salýan howpunyň öñünü alyp bilmändir.

■ Okly türkmenleri kim?

Biz ýokarda "Söýünhan" ýa-da "ýaka türkmenleriň" kimdigi barada, oňa okly, gökleň, salyr, eýmir taýpalarynuň girýändigi, okly bilen gökleňleriň ýakyndygy, "Söýünhan" toparlarynyň has giň many berýän bolmagy barada durup geçipdik.

Okly türkmenlerini parsy dilli çeşmelerde "ohlu" diýip ýazýarlar. Abulgazy bolsa gös-göni "okly" ýa-da "okly-gökleň" görnüşinde, ýagny türkmenleriň öz dilinden eşidenini ýazýar.

1550-nji ýylда Astrabada gyzylbaşlaryň Şahberdi soltan atly dikmesi gelýär (A.Ý.Ýakubowskiý onuň adyny "Keleç Şahberdi", ýagny "sakaw Şahberdi" diýip tutýar). Türkmenler ony gutlamaga gelipdirler, sowgat getiripdirler. Gutlamaga gelenleriň arasynda Aba atly bir ýaş görmegeý ýigit bar ekeni. Şahberdi soltan şoňa gözünü dikipdir, ýagny gözü gidipdir. Sene ýazyjy Hasan bek Rumly Şahberdini "akmak emir" diýip atlandyrýar we türkmenleriň şol samsyga sowgat getirenini geň görüpdir.

Aba okly taýpasynyň serkerdesidi. Oňa Şahberdi soltanyň gözünü aýyrman seretmegi beýlekiler üçin Abany ýaňsylamaga bahana bolupdyr we onuň gulagyna ýakmajak zatlary diýipdirler. Abulgazy Abanyň adyny diňe "Aba beg" diýip tutýar.

Aba beg bu masgaraçylyga gahar edip, Astrabady taşlap gaýdýar we öz taýpasynyň içine gelip, Şahberdiniň okly taýpasyna wekil edip iberen garyndaşy Şatyr begi şatyr-şutur öldürýär. Ol öz töweregine batyr ýigitleri ýygnap, atly otrýad döredýär. Aba bege temmi bermek üçin Astrabatdan çykan Şahberdi soltan bilen bolan söweşde üstün çykyp, onam öldürýär. Şeýlelikde Aba beg, Aba serdar adyny alyp, türkmenleriň Astrabat häkimlerine, umuman gyzylbaşlara garşı gozgalaňyna ýolbaşçylyk edýär. Abanyň Şahberdi soltana eden gahary gozgalaň üçin bahana bolýar.

Aba serdaryň gozgalaňy başlanan döwürde şa Tahmasp günbatarda

Oşmanlı imperiyasy bilen uruşyardy. Ol oşmanlylaryň geçirýän harby operasiýalaryna çydaman, öz paýtagtyny Töwrizden Kazwine (Gazmine) geçirmäge mejbur bolupdy.

Aba serdar şa Tahmaspyň dikmesini öldürdenden soñ, basym Astrabady eýeleýär, onuň gozgalaňy baş ýyla golaý üstünlikli dowam edipdir. Sha Tahmaspyň Aba serdaryň gozgalaňny basyp ýatyrmagá eli degenokdy. Ol oşmanlylaryň garşysyna alyp barýan uruşlary bilen başagaýdy. Şu ýagdaýdan peýdalanyп, Aba serdar tä 1555-nji ýyla çenli Astrabady bir özi sorapdyr. Haçan-da şol ýyl Eýranyň goşunlary onuň gozgalaňny basyp ýatyrmak maksady bilen Astrabada gelende, Aba serdar Horezmiň Durundaly dikmesi Aly-soltana kömek üçin ýüzlenýär.

Elbetde, Eýranyň regulýar goşunlary gelýänçä gyzylbaşlaryň ýerli häkimleri Aba serdaryň gozgalaňny basyp ýatyrmagá birnäçe gezek synanyşyk edipdirler. Emma hötdesinden gelip bilmän, her gezek ýeñilýärdiler we özlerini men diýip öñe çykan adamlarynyň köpüsini ýitiripdirler.

Eýran ýazuw çeşmelerinde Aba serdaryň ýaka türkmenlerindendigi, pitneçilik üçin ata çykyp, gan döküşlik edesi gelýändigi, bulagaýlyk isleyändigi we onuň bu tutan işiniň we aýdýan zatlarynyň boş samramadygy bellenýärdi. Aba serdar barada näme ýazsalaram, astrabatly gyzylbaş häkimleri oña hiç hili degerli garşylyk görkezip bilmändir. Elbetde, bu ýagdaý Aba serdaryň at-abraýynyň arşa çykmagyna, umuman Astrabat türkmenleriniň owazasynyň artmagyna getirdi.

■ Aba serdar bilen Aly soltanyň gatnaşygy

Eýranyň regulýar goşunlarynyň Astrabada ýöriş etmegi mynasybetli Aly soltan Aba serdaryň kömek baradaky haýyyny kanagatlandyrýar we agyr goşun bilen bärden barýar. Emma iki goşunyň arasynda söweş bolmandyr. Eýran çeşmeleriniň berýän maglumatyna ynansaň Aly soltan Eýranyň goşunlarynyň has köpdüğine göz ýetirip, açık söweş etmäge gorkupdyr we gepleşige başlapdyr. Eýranlylara-da geregi şoldy. Olar derrew ylalaşyga gelip, iki arada şertnama baglaşypdyrlar.

Şertnama boýunça Aly soltan Aba serdaryň öz taýpasyna dolanyп,

Asrtabat häkimleri bilen ylalaşykly ýagdaýda ýaşajakdygyna söz berýär. Gyzylbaşlaryň harby serkerdeleri bolsa oňa hiç hili azar bermejeklerini aýdypdyrlar. Şeýle şertnama baglaşyp, Aly soltan yzyna dolanypdyr. Bu şertnamanyň gyzykly ýeri Aba serdary çetde galdyryp, onuň adyndan Aly soltanyň wada berip, onuň gelejekde özünü oñat alyp barjakdygyna kepil geçmegidir. Bu bolsa, birinjiden-ä, Aba serdaryň jogapkärçiligini Aly soltanyň öz boýnuna almagyny aňladýar. Ikinjidenem, Aly soltanyň diňe öz bähbidini arayandygyny, Aba serdaryň gozgalaňny öz peýdasy üçim ulanýandygyny görkezýär. Ol Astrabada baranda, wagtyny biderek ýitirmä, gozgalaň eden türkmenlerden Horezmiň gaznasyna ýygnalmaly salgytlary doly ýygnap alypdyr. Bu işe onuň hut özi baştutanlyk edipdir. Şeýlelikde, ol Aba serdaryň gozgalaňnyň beren miwesini ýeke özi ýygýar. Astrabat türkmenleriniň arasynda öz täsirini güýçlendirip, olary özünüň salgyt töläp ýören raýaty hasap edipdir.

Emma Aba serdaryň hem astrabat türkmenleriniň arasynda abraýy uludy. Oňa diňe okly taýpasy tabyn däldi, eýsem bütün türkmenleriň arasynda, ähli Astrabat welaýatynda ol ykrar edilen baş serkerde hökmünde tanalypdyr.

■ 1557-1558-nji ýyllarda Astrabatda bolan aýgytly söwes

Aly soltanyň gyzylbaşlar bilen Aba serdaryň indiden beýlæk özünü ylalaşykly (loýal) alyp barjakdygy barada eden şertnamasy basym bozulýar. Eýýäm 1557-1558-nji ýyllarda Aba serdar Astrabady ýamaşgan gutarnykly suratda basyp alypdyr. Ýerli häkimler bu gezek hem hiç hili garşylyk görkezip bilmändirler. Kazwinden "Aba serdary ýok etmegiň çäresini tapmaly" diýen wezipe bilen bir topar serkerdeleri regulýar goşuna baştutan edip iberipdirler.

Aba serdar gyzylbaşlaryň goşunlary bilen ençeme gezek söwesler edip, yza çekilmäge we ýene-de Aly soltana kömek üçin yüz tutmaga mejbur bolupdyr.

Abulgazynyň maglumatyna görä, Aly soltan şol wagt 3.000 goşun bilen Astrabada türkmenlerden nobatdaky salgydy ýygnamaga

gelen ekeni we garaşylmadyk ýerdsn Eýran goşunlary bilen ýüzbe-ýüz bolup sataşypdyr. Ol Gürgen kenaryna çekiliп, gyssagly goranmaga taýynlanypdyr. Içi çägeli hatalardan, çöküp oturan düyelerden berkitme ýasap, lageriň daşyna hendek gazypdyr. Onuň üç müň esasan pyýada goşunyny gyzylbaşlaryň 12 müň regulýar goşuny gabapdyr. Aly soltan güýjüň deň däldigi zerarly zordan goranypdyr. Diňe gyzylbaş serkerdeleriniň ýaýdanmaçlyk edip, aýgytly herekete geçmezligi we olaryň agzalalygy ony ölümden halas edipdir.

Bu söweşiň gidişi barada we onuň dowamybda Aba serdaryň tutan orny, eden hereketleri barada Abulgazynyň berýän maglumatlary üns bermeklige mynasypdyr.

Söweşiň iň dartgynly pursatynda Aba serdar Aly soltandan öz atylary bilen gyzylbaş goşunlarynyň arkasyndan (tylyndan) urmaga rugsat bermegini haýış edýär. Şu rugsady almak üçin Aba serdar Aly soltanyň lagerine ýany bilen 300 sany tanymal adamlardan ybarat atlysyny alyp, ýörite gelýär. Ol lageriň öñündäki açık sähra meýdana gelip, hemme atylara atdan düşüp, atlarynyň jylawundan tutup durmagy haýış edýär we Aly soltan göwnüne hiç hili müñkürlük getirmesin diýip, bir özi onuň huzuryna barýar.

Aba serdaryň şeýle seresaplylyk etmegi Aly soltandan ätiýajy bolany üçin gerek bolupdyr. Ol özbek hany özüne ynanmaz, Aba serdar dönüklik etjek bolýandyr öydüp, müñkür bolar diýen niýet bilen bir özi kellesini etegine salyp, Aly soltanyň ýanyna barýar. Aba serdaryň özünü şeýle batyrgaý alyp barmagy netijesinde Aly soltan oña ynanypdyr we gyzylbaşlaryň arkasyna aýlanyp, çozuş etmegine razylyk beripdir.

Aba serdar öz atylaryny alyp gidenden soň Aly soltanyň ýakynlary oña "Sen ýaňkyny nähak sypdyrdyň, ol hökman dönüklik eder" diýip igenipdirler.

Aba serdaryň gyzylbaşlaryň arkasyndan hüjüm etmegi örän şowly bolupdyr. Aly soltanyň goşunlary bilen birleşip, Eýran goşunlaryny ýeňipdirler, köp adamlary gylyçdan geçiripdirler, Gürgeniň suwuna müň adam çemesi gark bolupdyr. Aly soltan bilen Aba serdar ummasyz mukdarda olja alypdyrlar. Hasan bek Rumlynyň ýazmagyna görä, süri-süri atlar eýesiz galyp,

jylawlaryny basyp, altyn çayylan eýerlerini ýalpyldadyp, eýeriň aşagyndan salynýan galyň gyzyl teletinden edilen eýerligini lowurdadyp (çepraki), sähhrada iki ýana gezmeleşip ýördüler.

Özbekleriň alan oljasynyň möçberiniň köpdüğini Aly soltanyň diňe öz atbakarlarynyň 700 at ýygnandygy görkezýär. Bu bolsa Aly soltanyň paýyna düşen ähli oljanyň diňe ondan biridi. Ol Aba serdary öldürenlerinden soň hem telim gaýta (1561-1565-nji ýyllarda) Horasana talaňçylykly ýörişler edip, olja ýygnamasyny dowam etdirýärdi.

■ Aba serdaryň ölümü

Aba serdar 1558-nji ýilda gyzylbaşlardan üstün çykandan soň Astrabatda iň bir täsirli ruhany Hoja Muhammediň gyzyny zor bilen alyp gaýdýär. Hoja Muhammediň we onuň atasy Hoja Muzaffaryň bu ýagdaýa gaty namys eden bolmaklary mümkün. Olar gyzyň gullugyna öz hyzmatkärlerini iberipdirler we Aba serdaryň kastyna çykypdyrlar. Bu hyzmatkärler gyz bilen dilleşip, serdary öldürmeli maslahat edipdirler. Aba serdar muny aňypdyr we şol hyzmatkärleriň birnäçesini ýanyna çagyryp: "Siz meni öldürmek barada özara dilleşipsiňiz. Basym meniň gazabyma duçar bolarsyňyz" diýyär.

Hyzmatkärler gorkusyna sandyraşyp, onuň bu eşiden habarynyň galatdygyna ant içipdirler. Olar Aba serdaryň ýanyndan saňňyldaşyp çykanlaryndan soň onuň aýalyna, ýagny şol Astrabatdan alyp gaýdan gyzyna bolan ahwalaty habar beripdirler.

Ýaraly ýolbarsa dönen aýal olara: "Pylan ýerse pylança aty häzirläp goýuň-da, dolanyp gelin, çadyra giribem bu ynanjaň akmakdan dyndaryň" diýip buýruk beripdir. Şol gije hyzmatkärler tabşyryklaryň hemmesini berjaý edip, Aba serdaryň ýatan çadyryna gelipdirler. Garawul diýlip goýlan adamlar başlary bilen keçä dolanyp, uklap ýatyrdylar.

Aba serdaryň kastyna gelen hyzmatkärler kimiň çadyra girip, bu işi bitirmelidigini maslahatlaşanlarynda, Muhyp Aly atly biri ýüregine daş baglap çagyra girýär we serdaryň süýji ukuda

ýatandygyny görüp, gylyjy bilen urup, onuň kellesini alypdyr. Aba serdaryň kellesini hem-de onuň aýal edinen gyzyny alyp, Astrabada gaýdýarlar. Soňra Aba serdaryň kellesini şa Tahmaspa sowgat edip iberipdirler.

Şeýlelikde, halk hereketine serkerdelik eden serdar gaflat ukusynda ýatyrka dönükligiň we dildüwşügiň pidasy bolupdyr. Aba serdaryň iň soňky gün dildüwşenleriň ähdi-peýmanyna ynanyp, arkaýyn ýatandygy onuň türkmene mahsus bolan sadadan ynanjaň adamdygyny görkezýär.

"Türkmenistanyň taryhyndan materiallar" okuw kitabyndan.

P.S.: Türkmen halkynyň milli gahrymany Aba serdaryň gahrymançylykly ömri we halkymyzyň garaşsyzlygy ugrunda alyp baran göreş ýoly çeper edebiýatda tanymal ýazyjy Annatagan Nurgeldiýewiň "Aba serdar" atly taryhy romanynda şöhlelendi.

Taryhy makalalar